

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN VURĞU FƏRQLİLİYİ

Dünyada mövcud olan hər hansı bir dil təcrid olunmuş formada təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Elmi araşdırmalara əsaslanaraq onu demək olar ki, xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edən yeniliklər ərsəyə çıxarır. Bu təzahür o deməkdir ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan, hətta ibtidai icma quruluşu dövründən başlayaraq mövcud olmuşdur.

Hər hansı bir dilin müxtəlif dil qatlarının inkişafının müəyyən mərhələlərində baş verən dəyişikliklər onun yalnız daxili inkişaf qanunları ilə məhdudlaşmır. Bəzi dəyişikliklərin müəyyən hissəsi onun bilavasitə ictimai-iqtisadi, siyasi-mədəni və s. cəhətdən əlaqədə olduğu qohum olmayan dillərin təsiri nəticəsində yaranır və dilin formalaşaraq inkişaf etməsində rol oynayır.

Mövzumuz ingilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün dil əlaqələri və dildə alınma sözlərin vurğu fərqliliyi zəmnində araşdırılaraq müxtəlif prizmalardan işıqlandırılmışdır.

İngilis xalqı ilə skandinav, roman, fransız xalqları arasında olan iqtisadi, siyasi, və mədəni əlaqələr nəticəsində onların dilləri qaynayıb-qarışmış, budillər ingilis dilinə təsir göstərərək sözləmə prosesi baş vermişdir.

Alınma sözün sözlən dildə tam və hərtərəfli mənimsənilməsi çox mürəkkəb bir proses olub dilin bütün səviyyələrində özünü büruzə verir ki, bu prosesdə həmin sözün dildə funksional cəhətdən mənimsənilməsi onun yeni dilin lüğət vahidinə çevrilməsini şərtləndirən amil hesab edilir.

Fransız mənşəli sözlər ingilis dili mühitində leksik valentlik və semantik dəyər kəsb edərək yeni dilin leksik-semantik sistemə uyğunlaşır və onlarla dilin öz sözləri arasında mənə münasibətləri yaranır. Bu proses alınma sözlərin funksional cəhətdən mənimsənilməsi adlanır. Məsələyə məhz bu baxımdan yanaşaraq fransız sözlərinin ingilis dilində funksional cəhətdən mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini aşağıdakı aspektlər üzrə təhlil etməyi məqsədə uyğun bilirik;

1. Fransız mənşəli sözlərinin ingilis dilində semantik cəhətdən mənimsənilməsi

- a. Ayırlıqda götürülmüş söz səviyyəsində fransız sözlərinin ingilis dilində kəsb etdiyi mənə xüsusiyyətləri
- b. Sözlərin müəyyən mə'nə qrupları səviyyəsində ingilis dilinin semantik sistemində fransız sözlərinin daxil olduğu və ya yaratdığı sinonim, omonim və antonim söz qrupları

2. Fransız sözlərinin ingilis dilinin lüğət tərkibində yeri

İngilis dilinin lüğət tərkibində də ifadə etdikləri anlayış və hadisələrin bir-birinə münasibətindən asılı olaraq, semantik cəhətdən yaxın və yaxın mənalı, eləcə də eyni formalı, lakin müxtəlif mənalı sözlər mövcuddur ki, bu sözlər də həmin əlamətlərinə görə ingilis dilinin leksik sistemində müvafiq şəkildə semantik söz qruplarının – sinonim, antonim, omonimin yaranmasına səbəb olur. Buna misal olaraq aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar:

Beginnen – commencen. İngilis sözü olan “beginnen” dialektlərdə (danişiq dilində) fransız sözü commencen rəsmi termin kimi sənədlərdə işlənirdi. Bəzən mənbə dilindəki söz konkretləşmiş, fransız sözləri isə mücərrəd xüsusiyyət kəsb etmişdir: work – labour, life – existence.

Bəzi hallarda fransız sözləri ingilis dilində gündəlik işlənən sözləri sıxışdıraraq aradan çıxarmışdır. Belə ki, riviere fransız sözü ingilis sözü “ea” (river) – “çay” sözünü, montagne beorz mountain – “dağ” sözünü, poix firip peace – “sülh” sözünü sıxışdırmışdır.

Aydın məsələdir ki, alınma sözlər bir dildən başqasına daxil olur və çox vaxt xarici görkəmini dəyişir. Roman, fransız, skandinav dillərindən tarixi hadisələrin iqtisadi-ictimai münasibətlərin, müxtəlif tərzli əlaqələrin nəticəsi kimi alınan “church” (latin), “lord” (skandinav), “government” (fransız) və sözlərin ingilis dilində işlənməsi də həmin sözlərin ifadə etdiyi anlayışların dilin öz sözlərinin ifadə etdiyi anlayış və hadisələrdən müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsi ilə izah edilir; Pope (latin), baron (fransız), və bu kimi sözlərin ingilis dilinə daxil olması bu dildə onların ekvivalentlərinin olması ilə bağlı olub, dildə onların işlənməsi ilə yaranan ehtiyacın nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

Odur ki, hər hansı bir xarici dili öyrənərkən həmin dilin fonoloji sistemini, fonemlərin birləşmə qaydalarını, sözlərin sillabik (heca) və aksent-ritmik xüsusiyyətlərini öyrənib mənimsəmək zəruriyyəti mütləqdir. Bu, bir tərəfdən xarici dilin (ingilis dilinin) tədrisində daha səmərəli və uğurlu nəticələr əldə etməyə, digər tərəfdən də, dilin fonetik strukturu, o cümlədən sözün fonetik strukturu və onun aspektləri ilə qarşıya çıxan bir sıra suallara cavab verməyə imkan yaradır.

İngilis dilində söz strukturunda vurğuların dərəcə baxımından paylanması əsasən ritmik semantik amillə şərtlənir. Aparılan ekspertlər arasında nəticələr onu göstərir ki, sözdə hecaların sayı artdıqca, onlara sərf olunan zaman kəsiyi də azalır.

İngilis dilinə latin, fransız, skandinav mənşəli sözlər, əsasən İngiltərənin bu xalqlar tərəfindən işğal olunduqdan sonra daxil olmuşdur. Bu işğal ayri-ayrı dövrlərdə baş vermişdir. Hər bir dövrdə də işğalçı ölkədən İngiltərəyə çoxlu sayda insanlar gəlmiş, və orada məskunlaşmışdılar. Bu xalqların təması nəticəsində ingilis dilinin lüğət tərkibinə külli miqdarda əcnəbi sözlər daxil olmuşdur.

Məlumdur ki, heç bir dilin səs tərkibi başqa bir dilin səs tərkibinə oxşamır. Çünki dünya dilləri içərisində, heç olmazsa iki elə dil tapmaq mümkün deyil ki, onların fonoloji sistemləri, fonem distribusiyası qaydaları və

²⁵ ADİU (UNEC), müəllim

informasiyasi modelləri bir-birinə uyğun gəlsin. Buna görə də , başqa dilə məxsus sözün və ya ifadənin deyimində sözlən dilin öz tələffüz və informasiya qaydalarının təsiri altında baş verməli olur.

Alınma sözün dildə fonetik cəhətdən mənimsənilməsi həmin sözün qrafik cəhətdən formalaşması ilə sıx əlaqədardır. Çünki alınma sözün orfoepiyasında baş verən əsas dəyişikliklər özünü həmin sözün sözlən dildə qrafik ifadəsinin nəticəsi kimi təzahür etdirir. Alınma sözün qrafik xüsusiyyəti dedikdə, həmin sözün sözlən dilin qrafik sisteminə müvafiq orfoqrafiyaya tabe olması nəzərdə tutulur. Alınma sözün yeni dildə qrafik ifadəsi həmin sözün alınma yollarının da müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Belə ki, ingilis dilinə şifahi yolla daxil olan alınma sözün yazılışı həmin sözün mənbə dildəki tələffüzünə, yazılı ədəbiyyat vasitəsi ilə alınan sözlərin qrafikası və onların mənbə dildəki yazılışına daha yaxındır.

İngilis dilinə daxil olan fransız və latın sözləri ingilis sözlərinin xüsusiyyətlərini kəsb etdirirdilər. Bu zaman nəinki xarici səslər müvafiq və ya ingilis səsləri ilə əvəz olunurdu, həmçinin sözün vurğusu da dəyişilirdi. İngilis sözlərinin böyük əksəriyyəti bir hecəyə qüvvətli emfatik vurğuya malik idi; yalnız ayrılmaz prefiksi olan qədim düzəltmə fe' llərdə vurğu prefiksın üzərinə deyil, kökün üzərinə düşürdü.

Mürəkkəb isimlər birinci komponentdə əsas , ikinci komponentdə ikinci dərəcəli vurğuya malik idilər. İkinci dərəcəli vurğu ikinci komponent müstəqil söz kimi işlənmədikdə zəifləyirdi. Ayrılan qoşma və zərfləri olan nisbətən yeni düzəltmə fe' llərdə vurğu ondan əvvəl gələn həmin qoşma və zərflərin üzərinə düşürdü. İsim və zərflərdən yaradılan fe' llər əmələ gəldikləri sözlərin vurğusu ilə tələffüz olunurdu. Məsələn; “andswaru” – “cavab”.

Mürəkkəb isimlərdə german şəkilçiləri də (qədim ingilis dilində “ze” “fra” “bi”

İngilis dilində vurğusuz idilər. Görünür bir şox hallarda “un” “al” şəkilçiləri belə işləndi. Fransız və Latın alınmalarından təkhecali və son hecəsi vurğusuz olan ikihecali sözlər bu cür vurğuya malik idi. Alınma sözlərdə vurğunun ingilis dilinə müvafiq olaraq dəyişməsi birdən-birə baş verməmişdir. Danışıq dilində ingilis vurğusu dildə son hecalara düşən vurğulardan istifadə olunurdu.

Bə'zi sözlər qrammatistlərin dediyinə görə indikindən fərqli olaraq XVI, XVII, XVIII əsrlərdə başqa vurğuya malik idilər. Lakin ümumi prinsiplər saxlanılmışdır.

Vurğu ən çox isimlərdə və zərflərdə də dəyişmişdir. Bə'zi istisnalar olmaqla son hecəsi tam iki və üç hecali fransız sözlərində vurğu I hecaya keçirilmişdir. İki hecali fransız isimləri : error (səhv), honour (şərəf), soloce (təsəlli);

Zərflər: constant (daimi), seconde (ikinci).

Fe' llərdə vurğu I hecaya bütün hallarda keçməmişdir. Burada vurğusuz hecəsi olan əsl ingilis sözləri təsir göstərirdi: “ap’ peal” – “müraciət etmək”, “as’ sure” - “inandırmaq”, “at’ tax” – “hücum etmək”, “ac’ cuse” - “günahlandırmaq”, “a’ ccept” – “qəbul etmək”, “al’ low” – “icazə vermək”, “com’ pel” – “məcbur etmək”, “com’ pare” – “müqayisə etmək”.

Fransız dilindən alınan sözlərdəki vurğu tədricən ingilis dilinin lüğət tərkibinə uyğunlaşmağa başladı. Qədim ingilis dilində vurğu sonu “e” ilə bitən sözlərdən başqa “terre” – “earth” – “ yer kürəsi” sonuncu hecanın üzərinə düşürdü.

II dərəcəli vurğu I (vəya II) hecanın üzərinə düşmüş, əsas vurğu sonuncu hecanın üzərində qalmışdır. Beləliklə, II dərəcəli vurğu əsas, əsas vurğu isə II dərəcəli oldu; sonda isə axırıncı hecanın üzərindəki vurğu tamamilə yox oldu. Əgər I heca fe' li prefiks vurğu qəbul etmişdir. Məsələn; “ho’ nour” – “honour”, “co’ rage” – “courage”, “na’ ture” – “nature”, “pre’ senten” - “fe’ l” – “present” – “isim”, “de’ clare” – “əlan etmək”, “de’ scribe” – “təsvir etmək”, “in’ sist” – “təkid etmək”, “ex’ ist” - “mövcud olmaq”, “per’ mit” - “icazə vermək”.

Lakin ingilis dilində “sh” ilə bitən ikihecali fellərdə vurğu I hecaya düşür: - “punish”- cəzalandırmaq, “finish” – bitirmək, “vanguish” – qalib gəlmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, fellərdə vurğu isim və zərflərdə olduğundan fərqlidir. Məsələn: andziet (isim)- “ağıl” və ongietan (fel)- qəbul etmək. Bu fərqlərdə müasir dövrdə də rastlaşmaq olar; ‘conduct (isim) –davranış və conduct (fel) –“aparmaq”, contract (isim) və con’ tract “saxılmaq”, ‘object (isim) – “əşya” “object” – “etiraz etmək”.

Qədim ingilis dilində fransız dilindən bir çox söz götürülüb. Məsələn, “damage”-(zərər) , “prinson”- (həbsxana), və “marriage” –(evlilik) kimi sözlər ingilis dilinə fransız dilindən gəlib. İngilis dilində qanunlar və hökumətə aid bir sıra sözlər də normanların danışdığı fransız dilindən gəlib. Bu sözlərə “jury” –(jüri), “parliament” –(parlament) və “justice” – (ədalət, ədliyyə) kimi sözləri göstərmək olar.

Norman hökmdarlarının istifadə etdiyi fransız dili səkkiz yüz il bundan əvvəl insanların danışdığı ingilis dilinə böyük təsir göstərmişdir. Zaman keçdikcə normanlar artıq əsl fransız dilində danışa bilmirdi. Onların işlətdiyi dil fransız və orta ingilis dilinin qarışığından ibarət idi. İngilis dilinin lüğət tərkibinə keçən fransız alınma sözləri demək olar ki, orta dövrə yəni XI- XVI əsrlərə (1100- 1500-cü illər) təsadüf edir. Həmin dövrə danışdıqları fransız dilində olan normanların İngiltərəni fəth etməsi ilə xarakterikdir. Məhz bu dövrdə bir sıra fransız mənşəli sözlər dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Məsələn, chief, cause, commence və s.

XVII-XVIII əsrlərdə Fransa mədəni və siyasi sahədə Qərbi Avropada xeyli irəlində idi. Fransız dili diplomatiya və aristokrat cəmiyyətində əsas rol oynayırdı. Fransız sözləri şəxsi məktublarda, dövlət yazılarında və eləcə də, fransız yazıçılarınin tərcümələrində geniş işlədirdi. Fransız sözləri ədəbiyyat və incəsənətə, kommersiyada , moda və siyasi həyatda özünü daha çox göstərirdi.

XVIII əsrin sonunda Fransa burjuva inqilabının başqa xalqlara da böyük təsiri oldu və bununla əlaqədar başqa xalqlar kimi, ingilis dilinin lüğət tərkibinə də çoxlu fransız mənşəli sözlər keçdi.

Aristokrat, demokrat, regime, commune və s.

XIX əsrdə bir çox fransız sözləri qəzet və jurnallarda da üzə çıxmağa başladı. Yeni İngilis dövründə fransız dilindən keçən sözləri təxminən aşağıdakı semantik qruplara ayırmaq olar.

Diplomatiya və sosial həyat –picnik, secretariat, communique, etiquette, attache.

Hərbi terminlər – briqade, corps, manoeuvre və s.

Ticarətlə bağlı sözlər – capital, finance, dividend, currency və s.

Incəsənət və ədəbiyyat – ballet, ensemble, attic, silhouette və s.

Ərzaq, içki və geyim modaları – blouse, beret, soup, compote, cafe, restaurant, menu, champaign və s.

Nəticə etibarı ilə. başqa dillərdən keçən sözlər keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin alınma söz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Başqa dillərdən söz almaq müasir dillərin zənginləşməsi üçün zəruri proses hesab edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov N. "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər". Bakı -1996
2. Həsənov B. "Alınma prosesi və alınma sözlərin dildə mənimsənilməsi xüsusiyyətləri". Bakı- 1975
3. Məmmədov N. "Alınma terminlər". Bakı, Elm 1997
4. Звегинцев В.А. "История народа и развитие языка". Иностранные языки в школе. № 3 Москва- 1953
5. Аракин В. Д. "История английского языка". Москва -1985
6. Алексеева Л.С. "Древне-английский язык". Москва- 1956
7. Serjeanston Mary S. "History of Foreign Words in English". London- 1935
8. Strong B.A. "History of English" London-1974
9. Gespersen O. "Growth and structure of the English language." Oxford -1945

Açar sözlər: *ingilis dilinin lügət tərkibinin inkişafı, danişiq sözlər, fərqləndirmə üsulları, vurğu fərqliliyi.*

Ключевые слова: развитие словарного запаса английских слов, слова разговорной речи, способы отличия, отличия ударение.

Key words: development of English words vocabulary, scratchwords, methods of differentiation, differentiation of stress

Summary

In linguistics and particularly phonology stress or accent is relative emphasis or prominence given to a different syllable in a word, or to a different word in a phrase or sentence. However, word stress is an important part of speech. Stress refers to an increased loudness for a syllable in a word or for a word in a phrase. So, it is impossible to find two languages in the world which have the same phonemes, phonetics systems and models of information.

Rəyçi: *UNEC f.f.d.dosent Səmədov Bəhrüz*